

Karácsony András¹

Gondolatok a középkori természetjogi gondolkodás természetképéről

A mindennapi életben, amikor egy beszélgetésben a természet szóval találkozunk, vagy éppen egy a természetről szóló filmet nézünk, egy csodás képekkel teli újságot lapozgatunk, akkor egy távolabbi világra gondolunk. Arra a világra, amely a belakott, társas életünkön – amit a görögök *oikumenének* neveztek – kívül van. Ám ez nem jelenti, hogy ne lenne fontos számunkra. Ellenkezőleg! Túrunk, kirándulunk a természetben, vagy csupán egy magaslati helyről megfigyeljük. Szemet gyönyörködtető, izgalmas, meglepő, van benne valami kifürkészhetetlen, sőt, időnként katasztrófákat okoz (árvíz, aszály, viharok) – ezért oly félelmetes is. Ám a természet nemcsak a civilizációval áthatott világunk külső környezete, hanem benne van ebben a belakott világban is. Kertek, parkok, állatkertek, természetvédelmi területek nem a messzi távolban vannak, hanem sokszor csak néhány perc sétára otthonunktól. Körülvesz minket, vagy ha úgy tetszik: mi vesszük körül, ám egyúttal hozzá is tartozunk. Részben az érintetlenséget mutatja, részben ember által alkotott. A természet lenyűgöző szépsége nem véletlenül ihlette évszázadok óta a művészetről gondolkodókat, és megfogalmazták a természeti szép kategóriáját mint ideált. De nemcsak az esztétikai gondolkodás történetében jelent meg a természetre utaló fogalom, hanem egy attól igencsak távol álló területen, a jog világában is. Nagyjából Ciceró óta használatos a természetjog, a természeti törvény (nem abban az értelemben, ahogy a modern fizikában elterjedt a jelentése) fogalma, és az emberi viselkedés szilárd, megváltoztathatatlan alapját, a megkívánt viselkedés előírásait értették alatta. Az ember által alkotott törvény ezzel nem szállhat szembe, legfeljebb csak konkretizálja, kibontja azt, ami már eleve benne volt a természeti törvényben.

A görögök kezdetben a világmindenségről beszéltek, amelyet a mi fogalmaink szerint kozmoszként jelölhetünk meg. Majd a természetre használt kifejezés a *phüszisz* (φύσις) volt, amely a *phüein*ből származott, és ez a növekedésre, a keletkezésre utalt. A phüszisz kétféle jelentésben volt használatos. Egyrészről a dolgok összességét fejezte ki, másfelől valamilyen anyagi létező lényegét

¹ Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kapcsolat: karacsony@ajk.elte.hu.

jelentette.² Ebben a hagyományban a természet változása is értelmezést kapott, ám a háttérben mindig jelen volt a természet hierarchikus rendje. A görögöknél a természet az ember által előállított (mesterséges) formákat is áthatotta mint természetes cél. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy épp ezen a ponton látható a modern természetkép különbözősége, amelynek alapvető kiindulópontja: noha beszélhetünk rendről a természet kapcsán, ám ez a rend nem hierarchikus. Eliade szerint az antik látásmódban az idegenek által lakott világ nem emberi világ, hanem áttekinthetetlen, kaotikus világ. A Homérosz-féle oikumené a *görögök* által lakott világra utalt, és idővel persze tágult a homéroszi oikumené, de mint választóvonal, amely a görögöket más népektől és a természettől megkülönbözteti, továbbra is létezett.

A természetjog (*ius naturae*) a *ius* (törvény) és a *natura* (természet) összetétele és a jogfilozófia általánosan érvényes rendezési elvként használt kifejezése, amely abból indul ki, hogy a természet rendje alapján igazolhatók az emberi együttélés normái. Az eszmetörténetben hosszú ideig a természeti törvény (*lex*) fogalmát használták, ám ez nem keverendő össze a modern természettudományok természetjog-törvény-fogalmával.

Az igazságos cselekvésre, az igazságra, a jóra és a szépre vonatkozó elképzelések megvalósításának kérdése már az ókori Görögország filozófiájában felmerült. Platón és Arisztotelész is azzal érvelt, hogy az ész (*ratio*) szükséges ahhoz, hogy ezek az értékek az emberek számára rendelkezésre álljanak, különös tekintettel arra, hogy megvédjék őket a szélsőségektől, és így megteremtsek a közösségi (társadalmi) élet egyensúlyát. Az erkölcsről vallott elképzelések, illetve a középkori teológiai gondolkodásban a természeti törvényt mérceként használták azon elvek értékelésekor, amelyek az emberek közösségi, társadalmi életét meghatározták.

A természetjogi nézetek a görög filozófiában gyökereznek. A római császárság korában a *ius gentium* mellé, illetve annak helyére került. Gaius szerint a *ius gentium* a *ius naturalé*ra épül, amely minden nép alapja. A természetjog fogalma abból ered, hogy az emberi együttélés normáit az ember természete és szükséglete igazolhatja. A természetet az ember „lényegének” jellemzőjeként értjük. A természetes jogokat tehát a népek életét rendező normák feletti „örök” jogoknak tekintették. Platónnál és Arisztotelésznél a természetjog ősi gondolata kifejezte, hogy az emberi természet (*phüszisz*) és az ember alkotta törvények (*nomosz*) egybeesnek, és ezek alkotják a közös együttélés törvényeit. A természetjog eszméje áthatotta az erkölcsről való gondolkodást, illetve a pozitív jog mércéjeként és korrekciójaként értelmezték. A későbbi évszázadokban a kereszténység is ezt a nézetet vallotta.

² Collingwood szerint a korai görög szövegekben olvasható *phüszisz* kizárólag a dolgok tulajdonságára, a dolgok „természetére” vonatkozott. Csak a Kr. e. 5-4. századtól vette fel a létezők összességére utaló jelentést (Robin George Collingwood: *The idea of nature*. Oxford, Clarendon, 1965. 43–48).

A modern, szekuláris hagyományban a természetjog és az annak alapjaként fel-fogott emberi természet kizárólag az emberi értelemre támaszkodott, röviden: az ész természetéből indultak ki. A természetes jogok gondolata a 17. és 18. században, a felvilágosodás idején politikai jelentőséget nyert Franciaországban és Angliában.

A természetjogi gondolkodás napjainkig tartó története azt mutatja, hogy idő-közben többször változott a „természeti alapzat”. Azaz évszázadok alatt mást és mást értettek természet alatt. Az Isten által teremtetett természettől az ész természetén át a természetes erkölcsig vezetett ez a folyamat. Ebben a fejezetben a természetjogi elméletekben fellelhető természetfelfogások változását tekintem át röviden.

Az antik hagyomány

A Kr. e. 6. században Milétoszban jött létre az ión természetfilozófia. Ez a felfogás a természetet (phüszisz) eredeti és abszolút, örök törvényként értelmezte. Szembe-állította az emberi törvényekkel, amelyek érvényessége csak egyezményeken alapul.

A későbbiekben Szókratész, Platón és Arisztotelész is a szofistákkal szemben az emberi természetén alapuló természeti törvényt örök törvényként fogták fel. Mivel az állam és a törvény része az ember természetének, ezért az emberi törvény és a természeti törvény nem mondhat ellent egymásnak. Arisztotelész az ember lényegét a *zoon politikon*ban látta, azaz az ember a természeténél fogva társas lény, s ebből következően államot alkotó lény.

Nemcsak a filozófusokat foglalkoztatta ekkoriban az isteni és emberi törvény különbözősége, hanem az irodalomban is megjelent. Szophoklész az *Antigoné*-ban mutatta be az ember által elfogadott állami törvények és az isteni törvények viszonyának konfliktusát. Az állami törvény azt írta elő, hogy az állam ellenségeit temetetlenül kell hagyni, ám az örök törvény alapján Antigoné mégis eltemeti testvérét, teljesítve az istenek parancsolatát. Ez is mutatja, hogy az állam (azaz az emberi törvény) fölé emelkedhet a természeti törvény. Ez ugyanakkor az ember paradox jellegét tárja fel. Egyfelől természeténél fogva államalkotó lény, másfelől az általa alkotott állami törvényekben képes elszakadni a természeti alapoktól.

A Platón és Arisztotelész utáni sztoikus filozófia a természet fogalmát a világ örök törvényével, a *lex aeterná*val való egységben látta, amely egyben a *lex naturalis*, a természet törvénye is. Az egyetemes törvényben az ember a saját természete alapján osztozik, amely változatlan, és a természeti törvény az ember változatlan észszerű természetén alapszik. Ugyanakkor Epikurosz szembeállt Platón idea-elméletével, mivel szerinte nincs önmagában vett igazságosság, minden törvény az emberek közötti megállapodáson, egyezményen nyugszik.

Az ember hosszú ideig mint a természet által meghatározott értődött, nagyon lassan alakult ki az az elképzelés, hogy az emberi aktivitás átalakíthatja

a természetet. Miként tudott ez az aktivitás kifejeződni? Először is azzal, hogy megpróbálták az isteneket befolyásolni, és általuk változtatni a természetet.

A római korszakban Cicero által vált letisztulttá és nyert világos megfogalmazást latin nyelven a természetjoggal kapcsolatos görög hagyomány. Ennek alapján Cicerót tekinthetjük az európai természetjogi gondolkodás olyan szerzőjének, aki nemcsak szisztematikusan tekintette át a természetjogi problematikát, hanem jelentős hatást is gyakorolt a későbbi évszázadok jogi gondolkodására. Cicero sokoldalú munkásságából (ügyvéd, politikus, szónok, retorikaelméleti gondolkodó, filozófus) az alábbiakban csak a természetjoggal összefüggésben álló megállásait idézem fel.³

A *lex naturalis* a természettel összhangban álló értelem felismerése, velünk született, amellyel átitatódtunk. Ez a valódi törvény nem az írott, azaz változtatható törvény, hanem örök törvény. Ennek a törvénynek az alkotója Isten. A *De legibus* című könyvében határozottan elválasztotta a természetjogot (*ius naturalis*) és az ember által alkotott jogot (*ius humanum*). Amennyiben az utóbbi szemben áll a természetjoggal, akkor az valójában jognak sem nevezhető. Isten észszerűsége és igazságossága a természettörvényen keresztül mutatkozik meg, és befolyásolja a világot. Mivel az ember természettől fogva rendelkezik a helyes értelemmel (*recta ratio*), így magában hordozza a változatlan és örök törvényt (*lex perpetua et aeterna*), más szóval: a természeti törvényt. A latin gondolkodásban a törvények harmóniáját és hierarchiáját nagyon jól kifejezte Iustinianus korának elképzelése, miszerint háromféle törvényről/jogról beszélhetünk: *ius naturale* (isteni eredetű, egyetemes, örök), *ius gentium* (ami az emberekre, de nem mindenkre érvényes), *ius civile* (ami az adott közösségre érvényes).

A kereszténység hagyománya

Az antikvitás gondolataihoz való erőteljes kapcsolódás ellenére található egy alapvető különbség a kereszténységben. A görögök a világra és így a természetre mint örökkön létezőre tekintettek, míg a kereszténység a világ Isten általi teremtéséből indult ki, azaz van egy kezdet. Ám ez nemcsak a kereszténységre, hanem már az Ótestamentumra is jellemző. Az Ótestamentum szerint a külső és a belső (emberi) természet egyaránt az isteni célszerűség jegyében formálódik. Ahol szövetség van, ott volt előtte egy hasadás, letérés az isteni célszerűség útjáról. A szövetség épp ezt hozza helyre. A törvény a szövetségből ered, azaz az Isten által teremtett természetből következik.⁴ A törvény a természet rendjét

³ A természetjogi gondolkodás történetéről a hazai szerzők közül Frivaldszky János munkáit emelném ki. Például Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.

⁴ Paul Ricoeur – André Lacocque: *Bibliai gondolkodás*. Budapest. Európa, 2003.

fejezi ki, ugyanakkor az embert a természet fölé is emelte. Ez eltér attól a korábbi elképzeléstől, amely szerint az ember önmagát csak mint a természet részét látta.⁵

Ezt a paradox helyzetet egy 20. századi gondolkodó, Jacob Taubes így összegezte: az ember eredete, alapja a természet. Ennyiben a természetnek kiszolgáltatott. A természet körben forog, az ember viszont kilép – legalábbis részlegesen – ebből a körforgásból. A kilépés lehetőségét a szellem adja számára, s ennek eredménye: a szabadság. Amikor a szellem útjáról beszélünk, akkor már a történelemről van szó, a történelemről, amely kilép a természetből. A mózesi törvény isteni törvény, amely felülírja az emberi törvényt. Az embereket addig természetes kötelékek fűzték egymáshoz, ám a kinyilatkoztatott törvény eredményként szövetségről lett szó, amely túllép a természet némaságán.⁶ Még ha meg is bomlik a természet és a társadalom egysége, de a jövő elhozza az aranykort, amelyben helyreáll ez az egység az Ótestamentum és az Újtestamentum szerint, de egy lehetséges aranykorról olvashatunk már Vergiliusnál is.

Az ember mint biológiai lény a természeti időben él, szolga és király egyaránt születik és meghal. A természeti jövő (napszakok, évszakok változása) egy ismétlődő, így stabilan minden változástól mentesen elvárt jövő, ezzel szemben a társadalmi jövő célra irányult – miként ezt már a 12. században nagyhatásúan hirdette Gioacchino da Fiore (Joachim of Fiore).

A régi európai hagyományban a gondolkodás és a lét, illetve a cselekvés és a természet egybeesett. A világ teremtett, rendezett kozmosz, és ebben az említett egybeeséseket magától értetődően gondolták el. A cselekvésnek, hogy egybeessen a természettel, a maga természetét kell megvalósítania. Az uralkodó és az alávetettek különbözőségét is a természet rendje alapján képzelték el. Az uralkodó, noha Isten általi uralkodó, de nem szállhat szembe a természet rendjével.

Szent Ágoston

Gazdag szakirodalom áll rendelkezésre Ágoston különböző korszakainak vizsgálatát illetően, természetesen középpontba helyezve megtérését, ám az alábbiakban csak a megtérés utáni gondolatait érintem.

Induljunk ki lélekfelfogásából. Ezt már az is indokolja, hogy a test és a lélek összetettségeként értett emberen belül a lélek az uralkodó rész. A lélek isteni eredetű, de maga nem isteni, hanem Isten alkotta. Ágoston egy régóta fennálló zsidó és patrisztikus hagyományt követ, miszerint az ember bibliai minősítése – Isten képmása – nem az élő testre utal, hanem arra, ami

⁵ Jan Assmann: *Uralom és üdvösség*. Budapest, Atlantisz, 2008.

⁶ Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. Budapest, Atlantisz, 2004.

benne kifejezetten emberi, azaz a „belső emberre”, amely a lélek és az elme együttese.

Az ember az ész természeténél fogva, sőt bukott mivolta miatt (bűnbeesés) önmaga által aligha képes megismerni Istent. Csak az elme intellektuális önismerete (önmagának emléke, önmagának ismerete és önmagának szeretete) segítheti ahhoz, hogy Istenhez közelebb jusson. Ágoston azzal kezdi az érvelést, hogy az elme mindig is ismeri önmagát, mert mindig jelen van, és ezért tisztában van önmagával. Ezt a prereflexív öntudatot feltételezi a tudatos megismerés minden cselekménye. Az „ismerd meg önmagad” követelménye azt jelenti, hogy az embernek tudatában kell lennie annak, amit egyébként is tudott magáról, csak ez a tudás nem volt tudatos (reflexív). Ugyanis csak így tudja megkülönböztetni azt, amit tud, és azt, amit nem tud magáról. Mivel a bukott ember hajlamos elfelejteni, mi is valójában, és mit tud, és összekeveri magát azokkal a dolgokkal, amelyeknek a legnagyobb jelentőséget tulajdonítja, amelyek örömet okoznak neki. Ha azonban az „ismerd meg önmagad” parancsot követi, akkor rájön, hogy biztosan tudja, hogy létezik, gondolkodik, akarata van. Ágoston ragaszkodik ahhoz, hogy az elmére/lélekre mint Isten képmásaként teremtettre tekintsünk. Nem csupán azért, mert így képesnek látjuk az önismeretre, hanem azért, mert ennek eredményeként bölcs lehet, azaz olyan ember, akinek emlékezetében, ismeretében és szeretetében ott él Isten, röviden: a teremtője.

Mindez, amiről eddig szó volt, még kevés a bűnbeesett embernek. Szükséges az isteni kegyelem is. A halhatatlanság a boldogság szükséges, de nem elégséges feltétele. Az igazi boldogság csak a túlvilágon valósul meg Isten kegyelmének ajándékeként. Ágoston kegyelemfelfogása áthatotta egész gondolatvilágát, így a természeti törvényről vallott elképzelését is.

Összefoglalva: mivel az isteni és az emberi értelem között alapvető különbség áll fenn, a világmindenséget kormányzó, a természetes rendet fenntartó örök törvény (*lex aeterna*) rendező rendet (*ordo ordinans*) ad, míg a természettörvény (*lex naturalis*) a rendezett világra vonatkozik. Egyébként ugyanez jellemző a természettörvény és az ember által alkotott törvény (*lex humana*) viszonyára is. Az előbbi rendező jellegű, az utóbbi a rendezett világot hatja át. A törvények ezen hierarchiája a középkori természetjogi felfogásban gyakorta visszatér. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a hierarchia a világ természete.

Szent Tamás

Az emberi természet – és ebben Arisztotelészt követi Aquinói – *társas* jellegű, amelynek felismerése mögött az értelemből következő belátás áll; illetve az emberi cselekvés *jóra* irányul. Mindezek kibontakoztatásához az állam nyújthatja a legnagyobb segítséget, de nem általában vetten minden állam, hanem csak

az igazságosan (*iustitia*) működő állam, ahol a törvények rendjét az igazságosság eszméje hatja át. Az emberek csak a jogszerűen működő államnak kötelesek engedelmeskedni, és a jogszerűséghez hozzátartozik az igazságosság is.

Az igazságosság erények összessége. Mégpedig háromféle erénycsoport összessége: erkölcsi erények, például okosság (*prudentia*), mértékletesség (*temperantia*); értelmi erények, például bölcsesség (*sapientia*), alkotói ügyesség (*ars*). Ezek az erények már az antik hagyományban megfogalmazódtak, ám ezeket kiegészíti Aquinói az Istenhez kapcsolódó erényekkel: hit, remény, szeretet. Nála is a törvények hierarchiájáról olvashatunk. A legfőbb az isteni értelmet kifejező örök törvény, amelynek egésze az emberi értelem számára nem felfogható. Ami ebből felfogható az ember számára, az a természeti törvény, másfelől ami ebből a kinyilatkoztatásban (Biblia) szerepel, az az isteni törvény (*lex divina*). A negyedik törvénytípus pedig az ember által alkotott törvény (*lex humana*), amely kibontja, részletezi a természeti törvényt. A hierarchia egyértelműen rögzíti, hogy egy alsóbb szintű törvény nem állhat ellentmondásban a felette álló törvénnyel. A természeti törvény tehát az, amit az emberi értelem az örök törvényből képes felfogni. Azaz e tekintetben az emberi értelem a kulcskategória. Noha Aquinói az értelmet és a hitet egységben látta, a természeti törvény vonatkozásában elsősorban az értelemről van szó.

Isten teremtette a természetet és az embert (így az emberi természetet is), azonban az ember értelemmel és szabad akaratral bír, így képes önmagát más természeti létezőktől megkülönböztetni, sőt, a hitbéli igazsággal a természetes ész fölé emelkedhet. Ám ez nem jelenti, hogy kiszakadna a természet rendjéből. A természeti törvény fogalma éppen arra szolgál, hogy a természettől önmagát megkülönböztető ember visszakapcsolódjon a természethez. Az értelem a distinkciót és a visszakapcsolódást egyaránt lehetővé teszi. Az ember nem „néma” része a természetnek, hanem a természet rendjében e rendre és önmagára reflektáló alany. Ez a paradox helyzet gyakorta nem kis próbát jelent az ember számára. Ennek legvégletesebb példáját mutatta Jézus, aki Isten fiaként egyesült az emberi természettel, és ebből következett szenvedéstörténete.

A középkori gondolkodásban a természeti törvény értelmezését illetően kialakult egy vita, amely évszázadokon át meghatározó szerepet játszott. Ez az intellektualizmus és a voluntarizmus vitája. A vita tárgya leegyszerűsítve az volt, hogy a törvényt az isteni értelem ember általi felismeréséhez kell-e kötni, azaz Isten értelemmenti szabályokat adott-e az embereknek (ezt képviselte Aquinói), avagy nem az az érdekes, hogy ezek a szabályok értelmeseek-e, és az értelem számára – részben – hozzáférhetők, hanem az, hogy ezek Isten akaratát fejezik ki (például Duns Scotus). Ami jó, az nem önmagában vetten jó, hanem azért jó, mert Isten akarta. E vita jelentőségét mutatja, hogy a történelmileg nagy jelentőségű reformáció időszakának gondolkodóit is áthatotta, ők egyébként alapvetően a voluntarista hagyományhoz kapcsolódtak.

Irodalomjegyzék

- Assmann, Jan: *Uralom és üdvösség*. Budapest, Atlantisz, 2008.
- Collingwood, Robin George: *The idea of nature*. Oxford, Clarendon, 1965.
- Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001.
- Ricoeur, Paul – André Lacocque: *Bibliai gondolkodás*. Budapest, Európa, 2003.
- Taubes, Jacob: *Nyugati eszkatológia*. Budapest, Atlantisz, 2004.